

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2011

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 12 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlamula switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka).
9. U landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A

Siku leri a ri xile ku fana na man'wana masiku. Mixo wa kona xin'wana na xin'wana a xi languteka xi amukela siku leri. A swi languteka onge ntumbuluko na wona a wu tivisiwile hi siku leri. Phela a ku ri siku ra 14 Nyenyanyana. Swi nga mi bi xifuva phela, i siku ra varhandzani. Van'wana va ri vula siku ra mavhalivhali, van'wana va ri i siku ra vhalenthayini. Ri vuriwa swona kumbe a ri vuriwi swona, xikongomelo xa siku leri a xi hundziki. Pho Xikwembu xi nga na vutshila, a xi veke siku leri ri va ra Muggivela. Dyambu rona ri hume ri ri karhi ri hlekelela ri ri hava na malanga. Tinyenyana a ti ri karhi ti yimbelela ku amukela siku leri ro xonga. Hi tlhelo, mirhi yona a yi ri karhi yi phokotela yi hlavelela vunanga lebyo tsokombela lebyi a byi tisiwa hi tinyenyana.

Mina a ndzi tivekangi ehansi hi siku leri, ndzi tibyele ku ya eKruger National Park ndzi ya tsakisa xa mina xivunguvungu. Ndzi pfuke ndzi sulasula movha ndzi ri karhi ndzi tibela na noti. Loko wu hlangana na liya ya tinyenyana, ku huma na ncino lowu munhu a nga hlulekaka ku wu hlamusela. A ndzi fanele ndzi hundza hi le Nkwinyamahembe ndzi teka xivunguvungu lexiya xa mina. Leswi nkarhi a wu ndzi vondzokanyana, ndzi lo na heta ku sulasula movha, ndzo galagala! Movha xi nga riki na vunwa, xo pfumela.

Siku leri ndzi nga ka ndzi nga ri rivali. Leswi movha a wu fambisa xiswona a ndzi rivele na leswaku ku na mifungo leyi lawulaka vachayeri egondzweni. Leswaku ku na valawuri va swa le magondzweni a swi sulekile emiehleketweni ya mina. Ndzi te ndza ha chele xilepulana hinkwaxo xa mafurha, ndzo vona mfungho lowu a wu ndzi lerisa leswaku ndzi yima wu ri kwala. A ndzi fike emahandzeni ya magondzo kwala Mkhuhlu. Loko ndza ha ringeta hi matimba ku kandziya biriki ya movha, ndzo vona maphorisa ya swa le magondzweni ya ri kwala tlhelo ka mfungho wolowo. Ndzi lo vhela ndzi swi vona xikan'wekan'we leswaku swi ndzi khele matluka hikuva ndzi tsandzekile ku yima. Hambi Michael Schumacher a a nga ta swi kota ku yima. Maphorisa ya swa le magondzweni va lo vhela va ku a hi lava teti. Phorisa rin'we eka wona hiloko ri tlula ri siva gondzo ri ndzi yimisa. Hi tlhuthisanile swinene. "Xana muchayeri u fanele ku yimisa movha wa yena timinete tingani?" ndzi n'wi vutisa. Yena u lo khoma la a tshika, a khoma la a tshika. A ku vanghi na nhlanga leyi balekeke ngati.

Loko ha ha tlhuthisanisa xisweswo, mimovha yin'wana a yi ri karhi yi hundzetela. Lexi ndzi hlamariseke hileswi yin'wana ya mimovha leyi a yi hundza kwalaho, yi hundzeke handle ko yima. Vatirhi lavan'wana va le magondzweni a va zangi va yimisa vachayeri va yona hikuva a va ha tlhome mahlo eka mina na phorisa leri a ndzi ri karhi ndzi tlhuthisana na rona. Loko ndzi vona leswaku matshalatshala yo khorwisa phorisa ya tsandzile, ndzi ringetile ku xavelela, kambe ko fana na kwala. Hiloko ndzi n'wi byela ndzi ku: "Wo ndzi tsala thikiti xikan'we swi hela ke!" Kunene Phorisa ri ndzi tlhavile thikiti ra R500,00.

Endzhaku ka sweswo hiloko ri ku eka mina: "Hakunene u tiyimiserile ku fumisa mfumo ke?" Mina ndzi ku: "A ndzi tiyimiselanghi." Phorisa ri ku: "Endla pulani phela. Ndzi zame hi namuneti." Leswi kunene a ndzi nga tiyimiselanghi ku fumisa mfumo, ndzo n'wi nyika swimalana swa kona. Exikhwameni a ndzo va na R400,00 ntsena. Ndzi hlomurile R20,00 ndzi n'wi tlakusa yona. Hiloko a ndzi honokela mahlo a ku: "U tshama u yi vona kwihi namuneti ya R20,00? Loko u nga tshambuluti voko swi vonaka, ndzi nge ri khanseli thikiti leri". Ndzi te ka yena: "Mi lava ndzi swi endlisa ku yini?" Phorisa ri ku: "Kasi u lava ndzi ku mhoo? Ehleketa kahle, hambu wo engetelanyana tandza rin'we eka leyi!" Ri vula hi ku ndzi komba R20,00 leyi ndzi ri tameriseke yona. Ndzi bohekile ku engetela mali leyi a ndzi lerisiwa yona, kutani phorisa ri twisisa. Ndzi tisorile ku famba hi gondzo leri, kambe nhompfu a xi nuheti.

Rendzo ra mina ri kavanyetekile. A ndza ha ta chela hi yini mafurha leswi se a ndzi lo sala na swimalana switsongo? Xirhandzwa xa mina a ndza ha ta xi seta hi yini? Phela eku fambeni ku laveka swiwitsi, tiyisikhirimi, timilikixeki, tibega na swin'wana swinyotinyoti. Ndzi twa nhloko ya mina yi pfuma onge ko beriwa ncomana endzeni ka yona. Loko ndza ha lo goo, kwala tlhelo ka gondzo, ko nghena riqingho ro huma eka wa mbilu. Ndzi chave ku ri hlamula hikuva a ndzi nga swi tivi leswaku ndzi ta n'wi byela yini. Hi xinkadyana selulafoni se a yi rile ko tala. Kwalaho ndzo teriwa hi miehleketo yo yi tima, ndzi nga swi tivi leswaku a ndzi ri ku timeni ka rirhandzu exikarhi ka mina na xirhwandzwa xa mina. Phorisa ra swa le magondzweni ri vile mbangacona. Swona!

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.iol.co.za]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Xana maphorisa a ya yimile kwihi loko ya nyika muchayeri loyi thikiti? (1)
- 1.2 Hikwalaho ka yini muchayeri loyi a tlhuthisanile na phorisa ra swa le magondzweni? (1)
- 1.3 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.4 Vula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.4.1 Muchayeri a a ri na mali yo ringanela yo chela mafurha loko a suka ekaya a teka rendzo. (2)
- 1.4.2 Mali hinkwayo leyi muchayeri a a sale na yona exikhwameni endzhaku ko nyika phorisa R20,00 a yi ri R180,00. (2)
- 1.5 Xana muchayeri u hetelele a nyike phorisa mali muni?
- A R20,00
- B R200,00
- C R400,00 (1)
- 1.6 Hi ku vona ka wena i yini lexi endlaka leswaku maphorisa man'wana ya swa le magondzweni ya va na vukungundzwana? (2)
- 1.7 Hikwalaho ka yini muchayeri a nga hlamulangi riqingho ro huma eka murhandziwa wa yena? (2)
- 1.8 Xana swi fanerile leswaku varhandzani va tlangela siku ra varhandzani ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 1.9 Xana muchayeri na murhandziwa wa yena va helele kwihi? Tshaha ntila lowu seketelaka nhlamulo ya wena. (2)
- 1.10 Hikwalaho ka yini eka ndzimana ya 4 muchayeri loko a vulavula na phorisa a tirhisa vun'we a ku: "**Wo** ndzi tsala thikiti ...", kambe eka ndzimana ya 5 se a tirhisa vuningi a ku: "**Mi** lava ndzi swi endlisa ku yini?" (2)
- 1.11 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
- 1.11.1 Ku tlhuthisana na munhu. (2)
- 1.11.2 Nhompfu a xi nuheti. (2)
- 1.11.3 Ku va munhu swi n'wi khela matluka. (2)

XIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Loko ngi a ku ri wena u byeriwaka marito lawa hi phorisa ra swa le magondzweni, a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

XIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.13 Kombisa hilaha maendlelo lama nga eka XITSHURIWA XA A na xa B ya hambaneke hakona. (2)

- 1.14 Kombisa hilaha maendlelo lama nga eka XITSHURIWA XA A na xa B ya yelanaka hakona. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini lama nga hundziki 90. Tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ku tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti u ri karhi u kongomisa eka timhaka leti xitshuriwa lexi xi ringetaka ku ti humelerisa erivaleni. U nga onhi mongo wa xona.

Hi le rivaleni ra mitlangu ra xipano xa bolo xa Hikatekile. Nkarhi i hafu ku bile awara ya mune nandzhenga kasi siku i Ravuntlhanu ra 29 Dzivamisoko 2011. Vatlangi na swirho swa komiti va khomile nhlengeletano va kanerisana hi timhaka leti nga ta pfuna xipano. Nhlengeletano yi sunguriwile hi xikhongelo lexi endliweke hi Nkulukumba Majazana. Yena u komberile Xikwembu ku va pfuna eka nkanerisano. Endzhaku ka sweswo mutshamaxitulu u amukerile swirho swa komiti na vatlangi hinkwavo lava a va ri kona. U tivisile swirho swa komiti na ku kombela matsalana a hlaya ajenda ya siku. Matsalana a nga nonohwangi. Endzhaku ka sweswo matsalana u rhendzelekisile phepha leswaku munhu un'wana na un'wana la ngeheneleke nhlengeletano a tsala vito ra yena eka rona. Ku vuriwile mavito ya swirho swa komiti na vatlangi lava va hlulekeke ku ngehenela nhlengeletano. Matsalana u nyikiwile nkarhi wo hlaya makanelwa ya nhlengeletano leyi nga hundza. U hlayile hi nkholuko. Mutlangi un'wana loyi vito ra yena a nga James Nyokana, kasi u dumile hi ra bolo ra Jomo, u yimisile voko a susumeta leswaku makanelwa ya amukeriwa. Kunene u seketeriwile hi vatlangi vo hlayanyana kutani makanelwa ya amukeriwa. Mutshamaxitulu u vutisile loko ku ri na mhaka yo karhi leyi faneleke ku tlhuvutsiwa eka leti hlayiweke hi matsalana kambe ku hava loyi a vuleke mhaka yo karhi. Ku chukiwile timhaka ta siku ku sungula hi mhaka ya vatlangi lava nga tinyikiki nkarhi wo endla vutiolori na mudzaberi kambe va dzumba ebyalweni. Humana u komberile leswaku vatlangi volavo va yimisiwa nkarhi wo ringana n'hwet, yi ta va dyondzo na le ka vatlangi lavan'wana. Swirho swin'wana swi va seketerile kutani xiboho xi tsariwa. Endzhaku ka sweswo ku chukiwile timhaka letin'wana hinkwato ta ajenda ti kala ti ku chapu! Mutshamaxitulu u tivisile siku ra nhlengeletano leyi taka, a hetelela hi ku kombela Eugene "Teenage" Sono leswaku a pfala nhlengeletano hi xikhongelo. "Teenage" u khongerile swi kala swi tikomba leswaku na yena nyangwa wa kereke wa wu tiva.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

iPhone 4

Yi cinca hinkwaswo evuton'wini!

Loko u lava ku tihlanganisa na vanhu vo hambanahambana, tixavele selulafoni ya iPhone 4. **Leyi** selulafoni hi yona ntsena yi cincaka hinkwaswo evuton'wini. Loko u vulavula na munhu rito ra yena ri twala onge u kwala nyongeni. A yi fani na letin'wana leti vanhu va kona va twalaka onge vo hlevahlewa, loko u fanele u va twa hi ku hetiseka swi lava u khandziya emurhini. Hi ri leyi selulafoni yi ku komba na swikandza swa lava u vulavulaka na vona exikirinini. iPhone 4 yi vatliwe hi **v**avatli va makoya, lava va tinyikeke nkarhi. A swi endleki u yi languta kan'we u va u enetisekile. Loko u swi lava wo tshikelela kunupu leyi yi nga ta ku lerisa leswaku u vulavula na loyi u lavaka ku tihlanganisa na yena hambu u ri exinyamini handle ko ba nomboro, ku nga ri letin'wana to lava leswaku u tshikilela tinomboro hinkwato u kala u pfimba tintiho. iPhone 4 yi na swilo hinkwaswo leswi hi Xinghezi va nge i *full house*: Khamera, vhidiyo, inthanete, imeyili, mitlangu, **ku hlaya swona i ku twa khwiri ku xurha**. iPhone 4 a hi yona yo loko munhu a ri enkosini kumbe ekerekeni yi belaka vanhu pongo hikuva ya rhurhumela, yi twiwa hi n'wini wa yona ntsena. Tshikani ku tlangisa mali hi ku xava tinxaka letin'wana ta tselulafoni, mi tsutsumela eka iPhone 4.

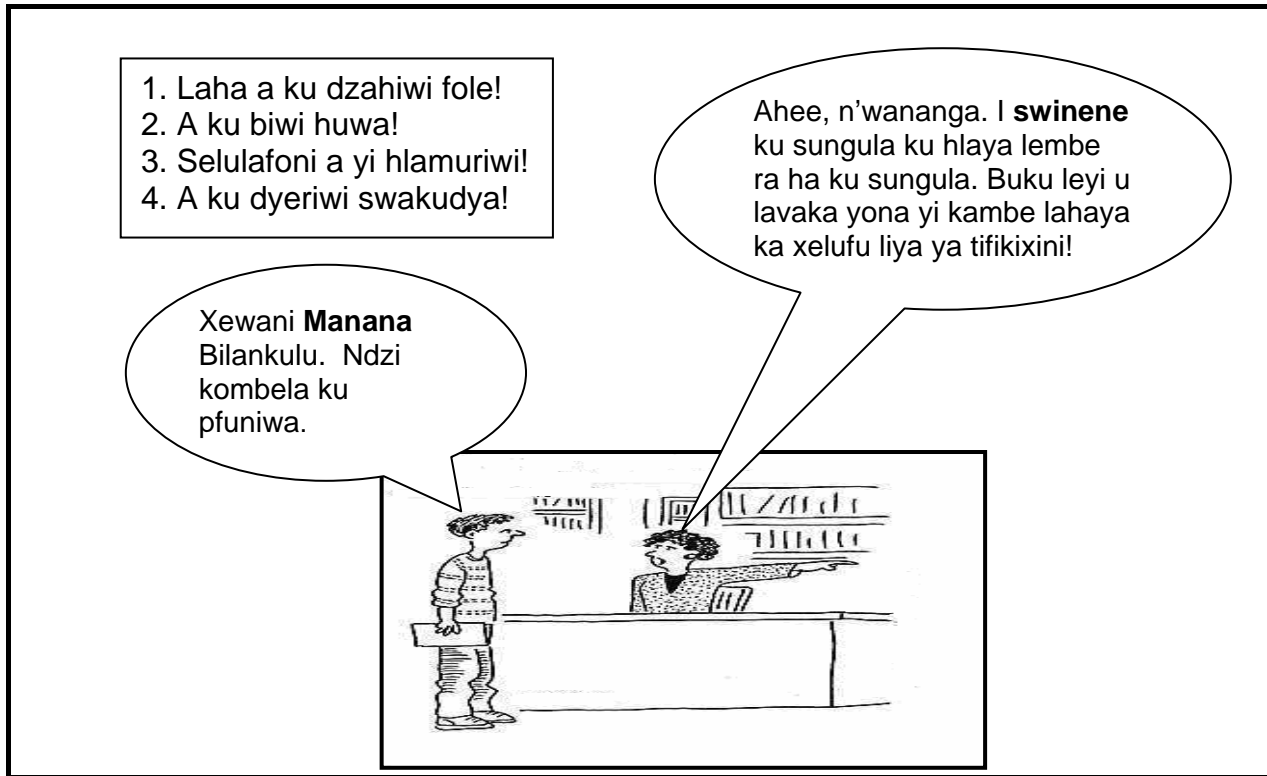
[Xifaniso xi huma eka magazini ya *Indwe* ya Dzivamisoko 2011]

- 3.1 Hikwalaho ka yini vito ra selulafoni leyi ri tsariwile hi fonto leyikulu leyi tikisiweke? Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka:
- A Ku endlela leswaku lava nga voniki va kota ku hlaya.
- B Ku dyondzisa vaamukeri va mahungu hi ku hambana ka tifonto.
- C Ku koka mahlo/rinoko ra vaamukeri va mahungu. (1)
- 3.2 Kombisa mboyamelatlhelorin'we lowu nga kona eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.3 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
- iPhone 4 yi vatliwe hi **v**avatli va makoya. (1)
- 3.4 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi landzelaka:
- "Ku hlaya swona i ku twa khwiri ku xurha." (1)
- 3.5 Kombisa hilaha risivi leri tikisiweke ri tisaka ku hambana hakona eka swivulwa leswi landzelaka:
- 3.5.1 **Leyi** selulafoni yi cinca hinkwaswo evuton'wini. (1)
- 3.5.2 Selulafoni **leyi** yi cinca hinkwaswo evuton'wini. (1)
- 3.6 Hlamusela leswi tiqingho letimbirhi ti hambanaka hi swona. (2)
- 3.7 Hikwalaho ka yini ku humesiwile tiqingho letimbirhi eka xinavetiso lexi? (1)

[10]

XIVUTISO XA 4

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya [cartoon world.com](http://cartoon.world.com)]

- 4.1 Boxa vito ra ndhawu leyi u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.2 Ku nga humelela yini hi munhu loyi a nga landzeleriki milawu ya ndhawu leyi? (1)
- 4.3 Hlamusela nkoka wa nawu wa 1 na wa 4. (2)
- 4.4 Rito "**swinene**" eka xivulwa lexi nge: I **swinene** ku sungula ku hlaya lembe ra ha ku sungula, ri vula leswaku swi sasekile kumbe swi kahle.
- Hlamusela leswaku rito "**swinene**" eka xivulwa lexi landzelaka ri vula yini:
- Ku hlaya tibuku **swinene** i ndlela ya kahle yo sungula lembe. (2)
- 4.5 Xana hi wihi nkoka wa mfungho lowu vakeriweke emakumu ka xin'wana na xin'wana xa swivulwa leswi nga endzeni ka xibokisana eka khathuni? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Ku komba ku hlamala.
- B Ku kombisa leswaku leswi i swileriso.
- C Ku kombisa leswaku i timhaka leti navetisiwaka. (1)

4.6 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka.

Xewani **Manana** Bilankulu.

(1)

4.7 Hikwalaho ka yini wansati loyi a vula jaha leri "n'wananga"?

(1)

[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

1 Vadyondzi va Giredi ya 12 lava dyaka va fihlula va sungula na lembe ku tilulamisela ku tsala
2 swikambelo swa ku hela ka lembe. Eswikolweni swo tala vadyondzi va vindzuka wa ha ri
3 mixo swinene va ya hlaya tibuku xikolo xi nga si nghena. Va **tlhela** va sala nkarhinyana
4 endzhaku ka loko xikolo xi humile va ya emahlweni na ku hlaya tibuku. Loko swikolo swi
5 pfalela nguva ya vuxika, vadyondzi van'wana ematshan'weni yo pfala, va nghena xikolo xa
6 vuxika leswaku loko mbuyelo wu huma va nga khomiwi hi tingana. Ku endla mhaka leyi a hi
7 matlangwana, swi lava ku tinyiketela lokukulu. Swi lava leswaku vadyondzi va kunguhata
8 nkarhi wa vona. Va fanele ku tiva leswaku hi wihi nkarhi lowu va faneleke ku endla ntirho wa
9 xikolo, wo hlaya, wo endla mitirho ya vona ya le kaya, na wa ku wisa.

10 Vadyondzi lava pfumalaka dzano a va pfumaleki. Nkarhi wa xikambelo loko wu fika va vula
11 leswaku wu va jumile. Leswi swi vangiwa hi leswi va nga tinyikiki nkarhi wo hlaya tibuku
12 exikarhi ka lembe. Hi nkarhi wo tsala swikambelo swa ku hela ka lembe hi kona va
13 sungulaka ku dlambadlamba. Nkarhi lowun'wana hinkwawo vadyondzi volavo vo loloha a va
14 yengiwa hi mafehlefehle ya nkarhinyana, kambe va lava ku tikuma va pasile loko mbuyelo
15 wu humesiwa. A va swi tivi leswaku un'wana na un'wana u tshovela leswi a swi byalaka. A
16 swi endleki munhu a byala kwembe ku mila rhanga. Loko mbuyelo wu vuya kutani va kuma
17 leswaku va feyirile, va timbeyambeya, va hetelela hi ku kombetela vadyondzisi hi rintirho.
18 Phela **rintirho a ri tikombi. U ta twa va vula leswaku loko a ku nga ri thicara Mkhacani**
19 **ingi va nga feyilangi.**

20 Hi sweswo ke vantshwa, banani mhunti ya ha ri na **mahika!** Hambanani na **vutinga!**
21 **Xinamu** xi dlele nkwahle. **Mi ta hambana na ku getsela ka meno.**

5.1 Xana u twisisa yini hi xivulwa lexi nga eka ntila wa 21 lexi nge:

Mi ta hambana na ku getsela ka meno?

(2)

5.2 Tsala xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke, u humelerisa nhlamuselo yo hambana na ya xivulwa lexi nga laha hansi lexi nga eka ntila wa 3 endzimeni:

Va **tlhela** va sala nkarhinyana endzhaku ka loko xikolo xi humile va yisa emahlweni ntirho wo hlaya tibuku.

(1)

5.3 Hlawula rito rin'we exikarhi ka marito lamanharhu laha hansi leri nga fambelaniki na laman'wana.

A Xinamu

B Mahika

C Vutinga

(1)

- 5.4 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka mitila ya 18 na 19 endzimeni, kambe u xi tsala hi ndlela yo tshaha muvulavuri.
U ta twa va vula leswaku loko a ku nga ri thicara Mkhacani ingi va nga feyilangi. (3)
- 5.5 Endla xivulwa xin'wana hi xivuriso lexi tikisiweke lexi nga eka mitila ya 17 na 18 endzimeni ku kombisa leswaku u twisisa nhlamuselo ya xona.
Rintiho a ri tikombi. (1)
- 5.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka mitila ya 13–15 endzimeni, kambe u sungula hi rihlanganisi leri nga endzeni ka swiangi:
Nkarhi lowun'wana hinkwawo vadyondzi volavo vo loloha a va yengiwa hi mafehlefehle ya nkarhinyana, kambe va lava ku tikuma va pasile loko mbuyelo wu humesiwa. (Hambileswi). (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70